

Maruszczak, Henryk

Pierwsza monografia geologiczna Wyżyny Lubelskiej i jej autor Nikolaj I. Krisztafowicz (1866-1941)

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 48/1-2, 109-122

2003

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Maruszczak
Zakład Geografii Fizycznej
i Paleogeografii UMCS
Lublin

**PIERWSZA MONOGRAFIA GEOLOGICZNA
WYŻYNY LUBELSKIEJ
I JEJ AUTOR NIKOŁAJ I. KRISZTAŁOWICZ (1866–1941)**

W 1902 r. ukazała się książka pt. *Hydrogeologiczny opis terenu Lublina i jego okolic*, której autorem był bibliotekarz Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Instytut ten był rolniczą szkołą wyższą, nawiązującą do działalności polskiej szkoły z okresu Królestwa Kongresowego, założonej w 1816 r. w Marymoncie i przeniesionej w 1862 r. do Puław. Szkoła puławska zrusyfikowana w latach 70-tych XIX w., jako *Nowoaleksandryjskij Institut Sielskiego Chozjajstwa i Lesowodstwa*, była w istotny sposób zreorganizowana pod kierunkiem W.W. Dokuczajewa w latach 1892–1895. Wówczas to jako bibliotekarz instytutowy zatrudniony został w grudniu 1893 r. Nikołaj I. Kriształowicz, przeniesiony do rezerwy oficer carski z Moskwy. Niezależnie od swoich obowiązków etatowych bardzo szybko podjął on, z własnej inicjatywy, badania geologiczne w okolicy Puław. W tym zakresie osiągnął rezultaty tak istotne, że to do niego właśnie w 1898 r. zwrócono się ze zleceniem wykonania dokumentacji geologicznej dla potrzeb wodociągów miejskich w Lublinie. Wyniki badań, wykonanych w związku z tym zleceniem, Kriształowicz opublikował po rosyjsku w zeszycie 3 tomu XV „Zapiskow Nowo-Aleksandrijskiego Instituta Sielskiego Chozjajstwa i Lesowodstwa” (Warszawa 1902, 293 s. + 3 mapy wielobarwne) [4]. Część nakładu tego wydawnictwa wydał jako książkę, dzięki czemu była ona łatwiej dostępna.

W biografii Krisztafowicza wymieniona książka została określona jako „pierwsza monografia hydrogeologiczna z terenu Polski” [12]. Chciałbym zwrócić uwagę, że zakres jej treści jest znacznie obszerniejszy od sygnalizowanego w tytule formalnym. Faktycznie było to pierwsze, kompleksowe opracowanie monograficzne stosunków geologicznych regionu lubelskiego (Wyżyny Lubelskiej).

OCENA KSIĄŻKI KRISZTAFOWICZA Z PERSPEKTYWY STULECIA

Książka podzielona jest na sześć rozdziałów poprzedzonych krótkim wstępem, w którym przedstawione jest zadanie zlecone w 1898 r. przez gubernatora i Urząd Guberni Lubelskiej, okres jego powstania, obszar badany oraz podział treści na rozdziały.

Rozdział I (Oro-topografia, s. 3–14). Przedstawiona jest w nim budowa geologiczna Wyżyny (*Lublinskaja mielowaja wozwyszennost*) oraz dość formalnie ujęty szkic topograficzny badanych okolic. Wyżyna Lubelska określona jest jako asymetryczna antyklina, pozostająca w związku z jednostką tektoniczną Gór Świętokrzyskich. Autor podkreślił, że rozległe i połogie skrzydło północno-wschodnie antykliny jest dobrze zachowane, a skrzydło południowo-zachodnie jest zniszczone i „... obrywa się ku dolinie Sanu dość szybko i stromo” (s. 4–5). Ten rys tektoniczny oceniam jako najslabszą część monografii. Genezę południowo-zachodniej krawędzi Wyżyny Lubelskiej autor przedstawiłby zapewne znacznie lepiej, gdyby uwzględnił wyniki geologicznych badań Podola (wyżyn wschodniej Galicji), opublikowane przez Wawrzyńca Teisseyre’a w latach 1893–1894.

Rozdział II (Przegląd literatury, s. 14–40) przedstawia wcześniej wykonane opracowania w zakresie dotyczącym podjętego zadania. Do tego rozdziału dołączona jest wielobarwna tablica ilustrująca wyniki geologicznych badań: Staszica, Puscha, Jurkiewicza, Kosińskiego, Siemiradzkiego i Trejdosiewicza. Załączony spis literatury obejmuje 52 pozycje bibliograficzne; spośród nich 30 było opublikowanych po polsku, co świadczy o skrupulatnym uwzględnianiu prac autorów polskich.

Rozdział III (Dokumentacja badań terenowych, s. 40–86). Przedstawione są konkretne informacje dotyczące 198 zlokalizowanych punktów badawczych, w tym 129 z badań własnych oraz 69 wg dokumentacji studzien opublikowanej w 1893 r. w „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego” (patrz s. 59–63). Dla licznych punktów badań własnych podane są dość obszerne opisy odkrywek (w tym z odsyłaczami do odpowiedniej literatury) oraz innych faktów; ilustrację stanowi 14 rycin bardzo starannie wykonanych. Znaczna część tej dokumentacji ma trwałą wartość naukową, szczególnie w przypadku odkrywek/stanowisk obecnie już nie istniejących. Do III rozdziału dołączona jest wielobarwna *Mapa hydrogeologiczna miasta Lublina i jego okolic*, którą Krisztafowicz opracował

(i zapewne wydrukował) w 1899 r. Mapa wykonana jest na podkładzie topograficznym w podziałce 1:42 000, łącznie z dwoma przekrojami; obejmuje ona 260 km².

Rozdział IV (Zestawienie danych i rozwój geologiczny terenu, s. 86–220). Jest to najcenniejsza część tekstu, prezentująca wyniki badań geologicznych w porządku stratygraficznym. Najstarsze warstwy autor stwierdził tylko w kamieniołomach we wsiach Bronowice i Firlejówka po wschodniej stronie Bystrzycy (dzisiaj dzielnice m. Lublina). Pod pokładem margli z siwakiem, na głębokości ca 15 m, opisał wapień marglisty z fauną reprezentatywną dla górnego piętra senonu i oznaczył go symbolem Cr3/s (s. 87). Na kartowanym przez Krisztafowicza terenie nie odsłaniał się on na powierzchni; dlatego nie był oznaczony na mapie. Występujące wyżej margle z siwakiem, z fauną o cechach przejściowych od kredy do trzeciorzędu, oznaczył symbolem CrTr, a więc nieco inaczej niż w swojej publikacji z 1898, w której miały one symbol Cr4/s. Krisztafowicz udokumentował je na omawianym obszarze jako pierwszy i w tekście wyróżnił jako warstwy paleoceńskie (s. 87–92). Miało to istotne znaczenie, gdyż pozwoliło wyjaśnić nieporozumienia, jakie znalazły się we wcześniejszych opracowaniach i utrudniały poprawne określenie budowy geologicznej Wyżyny Lubelskiej. Wyniki tych badań w 1905 r. akceptował Siemiradzki, który serię siwakową zaliczył do danu, jako najwyższego piętra okresu kredowego [wg 14, s. 4–5; 13, s. 10–11]; piętro danu w literaturze polskiej zostało włączone do paleocenu w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Jako niewątpliwie już trzeciorzędowe opisał Krisztafowicz, zresztą w jednym tylko stanowisku, piaski i piaskowce glaukonitowe; pomimo iż były one bez fauny, poprawnie określił je jako oligoceńskie, na podstawie analogii z podobnymi utworami, wyróżnionymi w ówczesnym Królestwie Polskim, Rosji i Niemczech (s. 92–93).

Dominującą część rozdziału czwartego zajmuje przegląd utworów czwartorzędowych, ilustrowany starannie opracowaną tablicą stratygraficzną (s. 220) – patrz ryc. 1. Zastosowane w niej nazewnictwo jednostek stratygraficznych jednoznacznie nawiązywało do opracowań geologa angielskiego Geikie'go. Zasady opracowania schematu stratygraficznego Krisztafowicz wcześniej już przedstawił w czasopiśmie o znaczeniu międzynarodowym: 1) „Jeżegodnik po Gieologii i Mineralogii Rossii” t. 4 Nowaja Aleksandrija 1900–1901 [2] oraz 2) „Centralblatt für Mineralogie und Paleontologie” t. 2, 1900 [3]. Zwracam szczególną uwagę na wykazane w tabeli: a) utwory mułkowate w dolinie Bystrzycy w Zemborzycach określone jako „less jeziorny” datowany na pogranicze TrQ lub najstarszy czwartorzęd; b) glinę zwałową zlodowacenia Saxonian oraz piaski zwałowe zlodowacenia Polandian-Mecklemburgian (s. 94–95). Podobne do lessu utwory z Zemborzyc badał później J. Lewiński [7, s. 117], który wyodrębnił je – razem z innymi warstwami – jako „preglacjał w dolinie Bystrzycy pod Lublinem”. Natomiast dwa zlodowacenia, których utwory glacialne wyróżnione były w okolicy Lublina, J. Samsonowicz [15] wiązał ze zlodowaceniem

pierwszym na ziemiach polskich i oznaczył symbolem L_3 (Saxonian sensu Krisztafowicz), oraz zlodowaceniem drugim tzn. L_4 (Polandian-Mecklemburgian), które później było określane jako środkowopolskie.

Spośród utworów czwartorzędowych okolic Lublina Krisztafowicza najbardziej zainteresowały jednak lessy, którym poświęcił ca 40% tekstu swojej książki (!). Oprócz preglacjalnych lessów jeziornych z Zemborzyc wyróżnił *l e s s y d o l n e* wykształcone w facjach dolinnych (skorelowane z interglacją Helvetian-Neudeckian) oraz najbardziej rozprzestrzenione *l e s s y g ó r n e*, głównie subaeralne (skorelowane ze zlodowaceniem Polandian-Mecklemburgian). W pokładzie lessów górnych wyróżnił facje subaeralne typowe, intersubaeralne humusowe, subaeralne „górskie” (= stromych zboczy), a w lessach dolnych facje subaeralno-rzeczne w dwu odmianach (równinnej i „górskiej”), aluwialno-humusowe, aluwialno-rzeczne, aluwialno-jeziorne, aluwialno-bagiennie (s. 113–114). Tak szczegółowe ujęcie odmian facjalnych (typów genetycznych) utworów lessowych było nowatorskie w opracowaniach odnoszących się do ziem polskich. Opracowaną przez Krisztafowicza klasyfikację odmian oraz stratyografię lessów zastosował J. Lencewicz (6, s. 35–37) w opracowaniu odnoszącym się do Wyżyny Miechowskiej; do podziału stratygraficznego oraz uwag o rozmieszczeniu lessów nawiązywał Samsonowicz (16, s. 8, 12), w opracowaniu odnoszącym się do wschodniej części Gór Świętokrzyskich. Na kartach dotyczących lessów podane są w omawianej książce wyniki licznych analiz laboratoryjnych oraz opisy innych faktów (np. dotyczących rzeźby lessowej). Podjęte przez Krisztafowicza badania lessów lubelskich, niestety, były kontynuowane dopiero w drugiej połowie XX w.

Rozdział V (Zarys hydrogeologiczny, s. 221–281) opracowany był na podstawie wnikliwych, terenowych badań wód powierzchniowych (patrz mapa wielobarwna) oraz podziemnych, z uwzględnieniem artezyjskich. Wyniki zaprezentowane są w tekście w sposób nowoczesny, ze zwróceniem uwagi na potrzeby higieniczno-sanitarnego uporządkowania terenu miasta Lublina.

Rozdział VI (Krótki przegląd gleb i surowców naturalnych, s. 281–293). To krótkie „dopełnienie” treści rozdziałów zasadniczych także zostało opracowane wnikliwie. Dla uzasadnienia takiej oceny zwrócę uwagę, że omówione zostały cechy gleb występujących na wszystkich głównych utworach geologicznych (łącznie z technogenicznymi) okolic Lublina, poczynając od margli paleoceńskich.

Wyniki szczegółowych badań okolic Lublina Krisztafowicz zaprezentował z uwzględnieniem faktów, które znał osobiście lub z literatury, dotyczących nie tylko terenu skartowanego, ale także obszarów po jego stronie wschodniej, a szczególnie zachodniej, aż do przełomowej doliny Wisły łącznie. W rozdziałach zasadniczych dyskusję wyników przeprowadził w nawiązaniu do opracowań odnoszących się do sąsiednich regionów Europy (szczególnie Polski i Niemiec). Dlatego też uważam, że omawianą książkę można traktować jako monografię geologiczną Wyżyny Lubelskiej. Pod względem formalno-edytorskim była ona

Классификация послетретичных образований окрестностей г. Люблина.

Формулы геологическ. эпох.	Названия геологическ. эпох. (эпохи)	Стадии ледник. эпох.	ГЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДАТОВКА.
Q^V	Современная		Новейший преимущественно овражный делювий. Обособление пойменной террасы в долине р. В.
$Q\left(\frac{1-3}{V}\right)$	Верхняя Торфинная (пятая ледниковая)	3	Отложение „верхнего“ торфа в долинах р. В.
		2	
		1	
$Q\left(\frac{IV}{V}\right)$	Верхняя Лёсовая (четвертая межледниковая)		Новое поднятие уровня р. В.; занесение „нижнего“ торфа р. В. песком. Обособление надпойменной (надлуговой) террасы. Возобновление более интенсивной деятельности делювиальных и элювиальных процессов. Склады стоянок доисторического человека на дюнах близ предгорья П. М.
$Q\left(\frac{1-3}{IV}\right)$	Нижняя Торфинная (четвертая ледниковая)	3	Отложение „нижнего“ торфа в долинах р. В. и смежных с ними низинах. Образование дюн в районе озерно-р. В. песком Польско-Мекленбургской эпохи.
		2	
		1	
$Q\left(\frac{III}{IV}\right)$	Нижняя Лёсовая (третья межледниковая)		Образование второй надпойменной террасы в долинах р. В. Особенно интенсивная деятельность делювиальных и элювиальных процессов. Рост оврагов (гл. образ. лёссовых) достигает своего наиболее интенсивного развития.
$Q\left(\frac{1-3}{III}\right)$	Польско-Мекленбургская (третья ледниковая)	3	Слоистые пески озерно-р. В. бассейнов долины р. Быстрицы и Чернухи, затопивших склоны прилежащих к ним возвышенностей. Верхний (второй) горизонт валун. песков и валун. делювиальных суглинков.
		2	
		1	
$Q\left(\frac{II}{III}\right)$	Гельвацио-Неудекская (вторая межледниковая)		Отложение преимущественно типов „нижнего лёсса“: болотного, озерного, субэвразийно-р. В. и друг. Древний озерный отложения на Татарках (известковая глина) и близ д. Гайдова (озер. суглини и глины). Гельвацио-Неудекская терраса в древней долине р. Быстрицы.
$Q\frac{1-3}{II}$	Саксонская (вторая ледниковая)	3	Отдельные валуны, конгломераты валунов, валун. пески, валун. песчаники и валун. суглинки, представляющие из себя модификацию моренной глины, в различных степенях ее разрушения и составляющие порозь один общий стратиграфический горизонт. Понсеветно.
		2	
		1	
$Q\left(\frac{I}{II}\right)$	Норфолькская (первая межледниковая)		Глауконито-кварцевый озерный лёсс, сохранившийся в котловинах, на склонах берега древней долины р. Быстрицы, близ д. Земборжым.
$Q\left(\frac{1-3}{I}\right)$	Сканская (первая ледниковая)	3	
		1	
$Tg Q$	Доледниковая		

Рис. 1. Tabela stratygraficzna utworów czwartorzędowych okolic Lublina opracowana przez Krisztafowicza (1902, s. 220); zastosowane w tabeli nazewnictwo okresów lodowcowych według geologa angielskiego Geikiego (fide Krisztafowitsch 1900).

Ryc. 2: Krisztafowicz w okresie puławskim jego działalności naukowej (kopia fotografii ze zbiorów Centralnej Biblioteki Rolniczej, Oddział w Puławach, wykonana w 2002 r.).

przygotowana na poziomie dobrym, wyższym niż publikowane w tym okresie opracowania geologów galicyjskich (ze Lwowa i Krakowa).

Krisztafowicz zasługuje więc na wdzięczną pamięć ze strony geologów polskich; z należącymi do jego generacji utrzymywał chyba dobre kontakty [1; 12]. Obszerne studium geologiczne okolic Lublina, które opublikował w 1902 r., bardzo szybko dostrzegł i ocenił polski geolog z galicyjskiego Lwowa [8], później jednak trochę o nim zapomniano.

AUTOR KSIĄŻKI I OKOLICZNOŚCI JEJ OPRACOWANIA

Gdy Krisztafowicz otrzymał w 1898 r. zlecenie na wykonanie studium dla wodociągów lubelskich, był kierownikiem biblioteki w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach (*Nowo-Aleksandrijskij Institut Sielskiego Chozjajstwa i Lesowodstwa*; nazwa Puławy w 1846 r. była zmieniona dekretem carskim na Nowa Aleksandria). Zwrócono się ze zleceniem właśnie do niego, gdyż w zakresie badań geologicznych regionu lubelskiego miał znacznie większe osiągnięcia niż etatowi profesorowie oraz wykładowcy geologii w Puławskim Instytucie, który był wówczas uczelnią rangi uniwersyteckiej. Ze względu na jego status formalny niektórzy określają Krisztafowicza jako „samouka w dziedzinie geologii” [1, s. 417; 17, s. 61; 19, s. 285–286]. Nie była to jednak opinia w pełni słuszna, a raczej tylko formalna typu półprawdy.

Autor omawianego studium geologicznego, *Nikołaj Josifowicz Krisztafowicz*, urodził się 23 X 1866 r. w Duchowszczyźnie w guberni smoleńskiej, jako syn *Józefa*, właściciela nieruchomości. O jego rodzinie brak innych konkretnych informacji kronikarskich [12; 10]. Można więc tylko domniemywać, że nieruchomość była niewielka i nie zabezpieczała przyszłości całemu gronu spadkobierców. Zda się na to wskazywać fakt, że nasz autor już w wieku 11 lat został skierowany przez rodzinę na drogę kariery wojskowej. Po siedmiu latach szkolnych w Gimnazjum Wojskowym w Moskwie (*Moskowskoje Junkierskoje Ucziliszcze*), w latach 1884–1893 był w czynnej służbie wojskowej. Jako oficer od 1888 r. uczestniczył w zajęciach na Wydziale Fizyczno-Matematycznym Uniwersytetu Moskiewskiego, gdzie szczególnie aktywnie angażował się – jako wolontariusz – w prace muzealnych laboratoriów geologicznych i zoologicznych. Studiów uniwersyteckich w Moskwie jednakże nie ukończył, gdyż w 1893 r. został zwolniony ze służby wojskowej i przeniesiony do rezerwy jako podporucznik (ryc. 2).

Okoliczności przeniesienia carskiego oficera do rezerwy nie są znane; w biogramach nie odnajdujemy na ten temat informacji. Według *Wójcika* (20, s. 114) zwolnienie z wojska miało nastąpić „... za wstawiennictwem *Wasyla Dokuczajewa*, który na Uniwersytecie poznał talenty wolontariusza”, pracującego w muzeach uniwersyteckich. Moim zdaniem jest to tylko przypuszczenie, które wydaje się mało prawdopodobne. *Dokuczajew*, najwybitniejszy gleboznawca rosyjski,

był profesorem geologii, ale nie w Moskwie, a w Uniwersytecie Petersburskim. W latach 1892–1895 był desygnowany na stanowisko dyrektora Instytutu Puławskiego dla dokonania jego istotnej reorganizacji. Z tego tytułu zatrudnił Krisztafowicza w grudniu 1893 r. jako kierownika Biblioteki instytutowej, zobowiązanego do jej unowocześnienia oraz odpowiedniego powiększenia zbiorów. Przytoczone fakty zdają się świadczyć, że Dokuczajew raczej nie był bezpośrednio zaangażowany w „sprawy wojskowe” Krisztafowicza.

Dokuczajew chyba nie był bezpośrednim „sprawcą” zatrudnienia Krisztafowicza w Puławach. Gdy ten wybitny gleboznawca zmarł w 1903 r., Krisztafowicz opublikował artykuł pt. *W.W. Dokuczajew jako geolog* [5], w którym nie znajdujemy żadnej informacji na ten temat. Ze swej strony mogę dodać, że w połowie lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku rozmawiałem z prof. Michałem Strzemińskim (1912–1992) – kierownikiem Zakładu Gleboznawstwa IUNG w Puławach – który znał relacje dotyczące Krisztafowicza bezpośrednio od pracowników zatrudnionych w Instytucie Puławskim przed I wojną światową. Z relacji tych można wnioskować, że w istocie było to nie tyle zwolnienie (wyreklamowanie), ile raczej usunięcie ze służby wojskowej ze względu na intymne sprawy osobiste młodego podporucznika.

Niezależnie od tego jaką przyjmujemy interpretację okoliczności zwolnienia z wojska, można stwierdzić, że dzięki zatrudnieniu w 1893 r. w Instytucie Puławskim dokonał się radykalny zwrot w karierze zawodowej Krisztafowicza. Wykorzystał on wówczas znakomicie szansę realizacji swoich zainteresowań geologią i to bez zaniedbywania obowiązków kierownika Biblioteki; wiemy przecież, że z tych obowiązków wywiązywał się znakomicie przez 20 lat [11, s. 150–151]. Już w latach 1895–1898 ukazało się pięć jego rozpraw naukowych, w tym studium osadów czwartorzędowych okolic Puław, które jest cytowane dotychczas ze względu na odkryte przez autora artefakty paleolityczne w Górze Puławskiej [9, s. 42–43]. Dzięki temu Krisztafowicz otrzymał m.in. zlecenie na wykonanie hydrogeologicznego studium dla wodociągów lubelskich. W dwudziestoletnim okresie puławskim jego działalność ukazały się 24 rozprawy i artykuły, które zostały wykazane w *Retrospektywnej Bibliografii Geologicznej Polski*. Liczne inne publikacje z zakresu geologii odnosiły się do sąsiednich regionów Europy. Były one drukowane głównie w „Roczniku Geologii i Mineralogii Rosji” („*Жеzegодник по Геологии и Минералогии Росси*”). Rocznik ten inicjował sam Krisztafowicz i wydawał oraz „jednoosobowo” (!) redagował w Puławach; w biografii jest zaznaczone, że czasopismo to „... zorganizował, redagował i wydawał własnym kosztem” [12]. Nie znalazłem odpowiedzi na pytanie: czy do grona inicjatorów „Rocznika” mógł należeć Dokuczajew, który był przecież profesorem geologii i dyrektorem Instytutu Puławskiego. W latach 1896–1914 „Rocznik” ukazał się w 16-tu dużych tomach (ponad 1000 arkuszy wydawniczych), w których oprócz mniej licznych artykułów oryginalnych były bardzo liczne notki

i wiadomości bibliograficzne. „Rocznik” był drukowany w języku rosyjskim i francuskim lub niemieckim, dzięki czemu odegrał olbrzymią rolę w skali międzynarodowej. Jego redaktor stał się postacią znaną wśród geologów europejskich; korespondencja na nazwisko Krzystałowicza napływała do Instytutu Puławskiego aż do 1925 r. [17, s. 61]. Już po ukazaniu się czterech pierwszych tomów „Rocznika” Krzystałowicz – geolog bez dyplomu uniwersyteckiego – otrzymał tytuł *doctor honoris causa* Uniwersytetu w Erlangen [12]. Dzięki olbrzymiej pracy redakcyjnej i kontaktom międzynarodowym (w tym zakresie także dzięki wyjazdom zagranicznym z tytułu obowiązków bibliotekarza instytutowego), Krzystałowicz bardzo dobrze znał, w zakresie swoich zamiłowań geologicznych, literaturę nie tylko rosyjską, ale także zachodnioeuropejską. Zwracam na to uwagę w niniejszym artykule dlatego, że bez „Rocznika” „warsztat naukowy” Krzystałowicza byłby niewątpliwie znacznie uboższy, a studium wykonane dla wodociągów lubelskich nie miałyby zapewne cech, pozwalających zakwalifikować je jako pierwszą monografię geologiczną regionu lubelskiego. Można także podkreślić, że ta monografia pod względem formalno-edytorskim miała cechy właściwe dla „Rocznika”.

Swoimi badaniami Krzystałowicz przyczynił się w istotny sposób do rozwoju znajomości geologicznej ziem polskich. Wydaje się, że w ciągu 20 lat niezwykle aktywnej działalności naukowej w *Nowo-Aleksandryjskim Instytucie Sielskiego Chozjajstwa i Lesowodstwa* silnie związał się emocjonalnie z ośrodkiem naukowym w Puławach. Świadczyło o tym w szczególności jego zachowanie podczas oficjalnej wizyty w Puławach prawosławnego biskupa chełmskiego Eulogiusza, zorganizowanej w 1913 r. w związku z wyodrębnieniem z Królestwa Polskiego nowej guberni chełmskiej. Wypowiedział się wówczas przeciwko propozycji przeniesienia Instytutu Puławskiego do Chełma [1, s. 418]. Występując publicznie w obronie wartości wiążących się z *genius loci* Instytutu Puławskiego wykazał więc dużą odwagę cywilną i zrozumienie obowiązku obywatelskiego.

Okres puławski tak owocnej działalności Krzystałowicza zakończony został w 1914 r. ze względu na ewakuację *Nowo-Aleksandryjskiego Instytutu Sielskiego Chozjajstwa i Lesowodstwa* do Charkowa. Była to ewakuacja związana z działaniami wojennymi, bardzo pospiesznie przeprowadzona. Zdaje się o tym świadczyć fakt, że liczne, geologiczne zbiory własne Krzystałowicza pozostały w Puławach [18, s. 215–217]; na miejscu pozostało zapewne całe archiwum „Rocznika Geologii i Mineralogii Rosji” oraz inne zbiory i archiwalia własne. Były one przechowywane w Bibliotece oraz innych pomieszczeniach Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach do II wojny światowej. Zostały w znacznym stopniu zniszczone, gdy w 1944 r. Niemcy zorganizowali w puławskiej Osadzie Pałacowej szpital wojskowy. To, co zostało po wojnie uległo, niestety, rozproszeniu. Główna część archiwaliów Krzystałowicza pozostała w Bibliotece Instytutu Puławskiego, albo znalazła się w prywatnych zbiorach S. Czarnieckiego w Krakowie [12]; jakaś część (?) być może znajduje się w zbiorach Muzeum

Ziemi w Warszawie (20, s. 115); ocalałe zbiory geologiczne były przekazane do Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie [18, s. 217].

Krisztafowicz podjął w Charkowie bezowocne starania o reaktywowanie „Rocznika Geologii i Mineralogii Rosji”. Dla stworzenia podstawy takiej działalności zamierzał zorganizować Stowarzyszenie Rosyjskich Geologów; wśród zainteresowanych byli także znani geolodzy polscy [12; 20, s. 115]. Musiał jednak poprzestać tylko na etacie docenta geologii, a później profesora w Uniwersytecie Charkowskim, gdzie w 1930 r. przeszedł na emeryturę. Pomimo, iż do końca (zmarł 4 I 1941 r. w Charkowie) był aktywny, w okresie charkowskim nie miał osiągnąć zasługujących na uwagę w kontekście przedstawionym w niniejszym artykule.

UWAGI KOŃCOWE

1. Krisztafowicz w latach 1894–1914 z wielkim powodzeniem kierował Biblioteką rolniczej uczelni wyższej w Puławach, a równocześnie z własnej inicjatywy prowadził systematyczne, geologiczne badania terenów okolicznych. Wyniki tych badań już w 1902 r. opublikował w postaci obszernej książki pt. *Hydrogeologiczny opis terenu Lublina i jego okolic*; przedstawia ona kompleksowy obraz stosunków geologicznych Wyżyny Lubelskiej. Pomimo iż kolejne rozdziały nie były potraktowane równomiernie, to jednak prezentowały omawiane zagadnienia nowocześnie i w nawiązaniu do odpowiedniej literatury rosyjskiej oraz zachodnioeuropejskiej. Dlatego też książkę tę można traktować jako pierwszą monografię geologiczną Wyżyny Lubelskiej; było to największe osiągnięcie autorskie Krisztafowicza. Podkreślić należy, iż wyniki jego badań własnych wyraźnie przekraczały zasięg regionalny, a więc były ważne dla rozwoju geologii ziem polskich.

2. Wydaje się, że *Hydrogeologiczny opis...* nie powstałby w takiej postaci, gdyby Krisztafowicz nie zainicjował w 1895 r. wydawnictwa „Rocznik Geologii i Mineralogii Rosji”, które redagował niestrudzenie w Bibliotece uczelnianej w Nowej Aleksandrii (Puławach). Dzięki systematycznie prowadzonej bibliograficznej części kolejnych tomów „Rocznika”, Krisztafowicz świetnie znał opracowania niezbędne dla nowoczesnego zaprezentowania zagadnień geologicznych Wyżyny Lubelskiej. Można jeszcze dodać, że dzięki „Rocznikowi” już na początku XX w. jego redaktor był znany wśród geologów europejskich. Jeśli oceniamy całość tego wydawnictwa, tzn. 16 wielkich tomów z lat 1896–1914, to można je traktować jako dzieło życia bibliotekarza uczelni puławskiej.

3. Nie wiemy dlaczego bibliotekarz osiadł w Puławach. Można jednak sądzić, że gdyby przeniesiony do rezerwy podporucznik armii carskiej został zatrudniony tam, gdzie studiował, tzn. w Moskwie, jego osiągnięcia naukowe byłyby zupełnie inne. W tym wielkim ośrodku naukowym byłby niewątpliwie wciągnięty

w wir wielkich euroazjatyckich problemów geologicznych; na pewno nie powstałaby wówczas monografia geologiczna Wyżyny Lubelskiej, a idea wydawnictwa „*Jeżegodnik po Geologii i Mineralogii Rossii*” nie byłaby zrealizowana. Biblioteka w „zaczynnych” Puławach natomiast sprzyjała realizacji takich śmiałych przedsięwzięć i nawiązywaniu kontaktów naukowych oraz wymianie naukowo-wydawniczej w kierunku zachodnioeuropejskim. Taki był *genius loci* naukowej instytucji działającej w pałacowej rezydencji Czartoryskich, którą raczej trudno było identyfikować pod urzędową nazwą *Nowaja Aleksandria* (formalnie wprowadzoną dekretem carskim z 1864 r.).

4. Okres niezwykłego rozwoju działalności naukowej Krisztafowicza w zakresie geologii zamknęła pospieszna ewakuacja w 1914 r. – związana z wydarzeniami wojennymi – Nowoaleksandryjskiego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa do Charkowa. W czasie I wojny światowej i po jej zakończeniu usiłował on bezskutecznie kontynuować swoją działalność naukowo-wydawniczą. Mianowany w 1919 r. docentem, a później profesorem geologii Uniwersytetu Charkowskiego, w 1930 r. był emerytowany. Pomimo, iż do końca uczestniczył w życiu naukowym, w okresie charkowskim (1915–1940) nie miał już w zakresie geologii osiągnięć, które należałoby odnotować. Świadczy o tym zresztą dość wymownie tekst krótkich not biograficznych w encyklopedyczno-słownikowych wydawnictwach radzieckich. Krisztafowicz przedstawiany był w nich jako: „... sowietskij geolog, prof. charkowskiego uniwersiteta; izuczał geologii Zapadnoj Ukrainy i czetwierticznije otłożenija Centralnoj i Zapadnoj Rossii; w 1896–1916 (!) był redaktorem-sostawitelem Jeżegodnika po geologii i mineralogii Rossii ...” (*Bolszaja Sowietkaja Enciklopedija*, t. 23, 1953 s. 444). W drugiej połowie XX w. w Europie Wschodniej tylko niektórzy historycy nauk geologicznych wiedzieli, że osiągnięcia Krisztafowicza były ściśle związane z Nową Aleksandrią (= Puławami).

5. Po puławskim okresie rozkwitu działalności naukowej Krisztafowicza pozostała więc obszerna monografia geologiczna Wyżyny Lubelskiej (1902) oraz 16 wielkich tomów „*Rocznika Geologii i Mineralogii Rosji*” (z lat 1896–1914). Świadczą one o niestrudzonej aktywności i nieprzeciętnych cechach jego osobowości. Nie udało mi się konkretniej określić najistotniejszych cech tej osobowości oraz okoliczności, które zadecydowały, że w latach 1894–1914 pracował w Puławach. Czy na podstawie analizy zachowanych szczątków archiwów Krisztafowicza można jeszcze będzie odpowiedzieć na zarysowujące się w tym względzie pytania i wątpliwości?

Literatura

1. Fleszarowa R.: *Wybitni rosyjscy badacze Ziemi na wyższych uczelniach Królestwa Kongresowego w końcu XIX i na początku XX wieku*. „Wiadomości Muzeum Ziemi” T. 6 Warszawa 1952 s. 412–423.
2. Krisztafowicz N.I.: *Posletreticznije obrazowanija w okrestnostijach Nowo-Aleksandrii*. „Zapiski Nowo-Aleksandrijskiego Instytutu Sielskiego Chozjajstwa i Lesowodstwa” 1896 t. 9 z. 3 s. 149–216.
3. Krisztafowitsch N.: *Classificationszeichen-Scala zur Bezeichnung posttertiärer Ablagerungen*. „Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paleontologie” 1900 t. 2 s. 48–52.
4. Krisztafowicz N.I.: *Gidrogeologiczeskoje opisanije territorii goroda Lublina i jego okrestnostiej*. Warszawa 1902, s. 293.
5. Krisztafowicz N.I.: *W.W. Dokuczajew kak geolog*. „Jeżegodnik po Gieologii i Mineralogii Rossii” Nowaja Aleksandrija 1904 t. 7 s. 16–22.
6. Lenczewicz S.: *O utworach czwartorzędowych w północnej części Krakowskiego*. „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej AU” t. 48 cz. III Kraków 1914 s. 22–41.
7. Lewiński J.: *Preglacjał w dolinie Bystrzycy pod Lublinem*. „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego t. III z. 21, 3–5 Warszawa 1928 s. 111–119.
8. Łomnicki A.M.: [recenzja] *Krisztafowicz N.J. Hidro-geologiczeskoje opisanije territorii goroda Lublina i jego okrestnostej*. „Kosmos” t. 28 Lwów 1903 s. 571–579.
9. Madeyska T.: *Stanowiska paleolityczne w lessach w Polsce. Podstawowe profile lessów w Polsce*. Lublin 2001 Wydawnictwo UMCS s. 30–48.
10. Mącznik H.: *Puławski słownik biograficzny*. t. I. 1994 Towarzystwo Przyjaciół Puław (biogram Krisztafowicza na s. 250–251).
11. Nowakowski Z.: *Historia biblioteki Puławskiej (1816–1962)*. „Pamiętnik Puławski” zeszyt jubileuszowy Puławy 1965 IUNG s. 143–158.
12. Nowakowski Z., Czarniecki S.: *Krisztafowicz Nikołaj (1866–1941)*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław 1965 t. 15 s. 309.
13. Pożaryska K.: *Zagadnienia sedymentologiczne górnego mastrychtu i danu okolic Puław*. „Biuletyn PIG” 1952 t. 81, s. 104.
14. Pożaryski W.: *Stratygrafia senonu w przelomie Wisły między Rachowem i Puławami*. „Biuletyn PIG” 1938 t. 6, s. 96.
15. Samsonowicz J.: *Zastoiska lodowcowe nad górną i środkową Wisłą*. „Sprawozdania PIG” 1922 t. 1 z. 4–6 s. 373–403.
16. Samsonowicz J.: *O loessie wschodniej części gór Świętokrzyskich*. „Wiadomości Archeologiczne” Warszawa 1924/1925 t. 9 s. 1–18.
17. Strzemski M.: *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach w latach 1869–1914*. „Pamiętnik Puławski” zeszyt jubileuszowy Puławy 1965 IUNG s. 26–74.
18. Strzemski M.: *Puławskie zbiory geologiczne, mineralogiczne i paleontologiczne w latach 1862–1945*. „Prace Muzeum Ziemi” Warszawa 1971 Z. 18 cz. 2 s. 213–219.

19. Strzeński M.: *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach*. Puławy 1980 IUNG, s. 376.

20. Wójcik Z.: *Mikołaj Krisztafowicz: bibliotekarz z Puław i badacz Lubelszczyzny*. W: *Kalendarz Lubelski 1984*. Lublin 1983 s. 113–118.

Recenzent: doc. dr hab. Jadwiga Garbowska

